

XVI. YÜZYILDA RUÛS VE ÖNEMİ

Nejat Göyünç

Osmanlı İmparatorluğu'nda "*Divân-ı Humâyûn*"¹ kalemlerinden birisinin "*Ruûs kalemi*" adını taşıdığı bilinir ve bu imparatorluğun teşkilâtından bahs eden ana müracaat kitaplarında da Ruûs Kalemi hemen hemen birbirine yakın şekillerde tarif edilir: "*Sancakbeyleri ve beylerbeyiler ile tımar sahipleri hariç, devlet hizmetinde bulunan kimselerin tayin beratlarını ve vazife tevcihlerine ait belgeleri hazırlayan daire,*"². Bir başka ifade ile, "*vakıflar ile dinî müesseselerdeki vazife sahiplerinin, devlet kalemlerindeki büyük-küçük kâtiplerin, saray ağa ve hademelerinin, dizdar ve kale erenlerinin berat ve fermanları bu kalemden, ilgili daireden alınan tezkirelere göre hazırlanırdı*"³ denir. İstanbul'da, Başbakanlık Arşivi Genel Müdürlüğü'ndeki bir kısım defterler de bu kalemlerle alâkalı defterler olarak tasnif edilmişlerdir. Nitekim, Kâmil Kepeci tasnifi katalogundaki 208-279, 703-705, Mahzen Defteri I adlı katalogdaki 48. sahifedeki 16-18 ve 71, Mahzen Defteri II katalogundaki 1-261 numaralı defterler "*Divân-ı Humâyûn Ruûs Kalemi Defterleri*" olarak gösterilmişlerdir⁴. Bunların en eskisi 953 (1547), en yenisi 1326

¹ Bunun için bak. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye teşkilâtı*, Ankara 1948, 1-110; B. Lewis, *Divân-ı Humâyûn*, *Et*, II, 347-349; Zeki Arıkan, *Divân-ı Humâyûn*, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü mezuniyet tezi, 1968, no. 895.

² J. von Hammer, *Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reiches*, Hildesheim 1963, II, 111 (2. Baskı); ayrıca bak: M. D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris 1790-1820, III, 339; A. H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Saleiman the Magnificent*, Cambridge, Mass. 1913, 183.

³ Halil İnalcık, *Reis ül-küttab*, *IA*, IX, 675; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *aynı eser*, 45; J. von Hammer, *aynı eser*, göst. yer; Mithat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul 1958, 81, 271; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Değimleri ve Tertimleri Sözlüğü*, III, 71.

⁴ Mithat Sertoğlu, *Muhteva bakımından Başvekkâlet Arşivi*, Ankara 1955, 30-31.

(1908) tarihli kayıtları ihtiva ettiğine göre, aradaki bir kısım noksanları bir yana bırakılırsa, üç buçuk yüzyılı aşan bir süreyi kapsadıkları anlaşılır. Sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı⁶ "Ruûs Kalemi" ve "Divân-ı Humâgûn Defterleri" hakkında bilgi verirken, adı geçen defterlerden de bahs etmiş, bir kaç örnek vermiş, onun verdiği ve kısmen Arşiv kataloğlarındaki kısa açıklamalara dayanan bilgiler, başka eserlerde de tekrarlanmıştır⁶. Osmanlı İmparatorluğu'nda müesseselerin zamanla eski önemlerini kaybettikleri, bazan da daha büyük bir itibar kazandıkları görüldüğünden, belirli bir süreye ait arşiv malzemesinin, iyi incelenerek mahiyetlerinin belirtilmesi, birçok müesseselerin tarihçelerinin ve gelişme safhalarının ortaya çıkarılması bakımından lüzümlüdür. Bu sebeple, aşağıda, sadece XVI. yüzyıla ait Ruûs'lar ve bunların tarihî birer kaynak olarak önemleri üzerinde durulmak istenmektedir.

1. Ruûs kelimesi ve bir terim olarak anlamı.

Bu kelime, aslında, arapça "re's=baş" kelimesinin çoğuludur, "başlar" demektir. Bununla beraber, lûgatlarda tekil olarak kullanıldığı zaman "küçük rütbe tevcihini mübeyyin olan ferman ve berate bedel makam-ı sadâret-i uzmâdan verilen muharrerât-ı resmiyye, ilmiye rütbesi"⁷, "şahsa mahsus olarak resmen verilen berat"⁸, "ulemâ arasında bir derece, berat veya rütbe"⁹, hatta "sadece tuğra"¹⁰ manâlarına geldiğine işaret olunmaktadır. Ayrıca, D'Ohsson¹¹ ruûsu "provisions d'un Muderriss", İ. Hakkı Uzunçarşılı¹² "küçük memuriyet, vazife veya mültezimlere o işin tevcihini gösteren tayin ve tawzif vesikası, küçük berat", M. Sertoğlu¹³ "vezir, beglerbeyi, sancakbeyi, mevâli ve timar, zeâmet sahipleri müstesnâ

⁶ Aynı eser, 45, 88 vd.

⁶ M. Zeki Pakalın, aynı eser, göst. yer.; M. Sertoğlu, Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, 271.

⁷ Şemseddin Sami, Kamûs-ı Türki, İstanbul 1317, 674.

⁸ Mehmed Salâhi, Kamûs-ı Osmani, İstanbul 1813, 474 (bu zat için bak: M. Münir Aktepe, Mehmed Salâhi Bey ve mecmuası hakkında bazı notlar, Tarih Dergisi, XV, 1965, 52-72; aynı yazar, Mehmed Salâhi Bey ve mecmuasından bazı kıssamlar, Tarih Dergisi, XVI, 1966, 15-38.

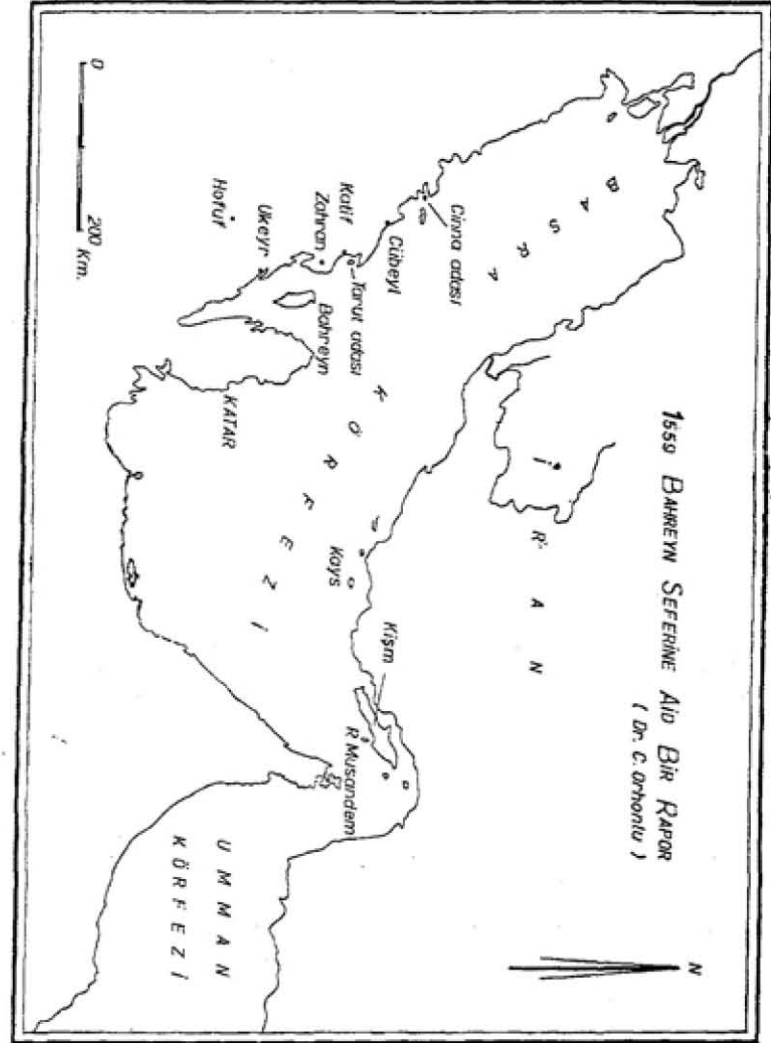
⁹ J. W. Redhouse, A Turkish and English Lexicon, İstanbul 1921, 683.

¹⁰ J. T. Zenker, Dictionnaire Turc-Arabe-Persan, Leipzig, 1868, 455, 471.

¹¹ M. D'Ohsson, aynı eser, II, 254, 288.

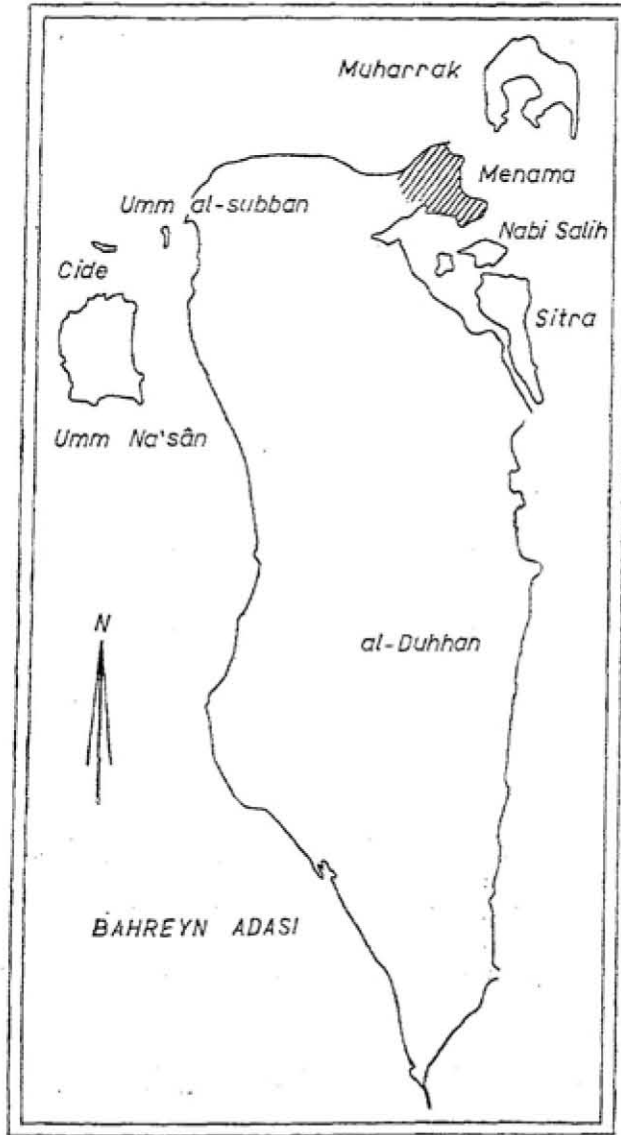
¹² Aynı eser, 88.

¹³ Aynı eser, göst. yer.

ORHONLU

II

olmak üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut bütün devlet hizmetleriyle evkaf ve hazineden maaş alan her türlü devlet memurlarının inhâ muamelesini anlatan kâğıda verilen isim" şekillerinde tarif edilmektedirler. Lâkin, bütün bu tariflerin ruûs kelimesinin tarihi ve teşkilâta ait bir deyim olarak XVI. yüzyıldaki manâsını ihtiva etmediği, bizzat aynı yüzyıldan kalma defterlerdeki kayıtlardan öğrenilebilmektedir. Bu hususu gösteren bir kaçımı aşağıya nakl edelim :

25 Muharrem 954 (17 Mart 1547) tarihi bir kayıta "Bu fakir in oğulları olan Mahmud ve Ömer için paşa hazretleri devletlû pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerinin pâye-i serîrlerine arz eyledim. Akça ulûfe buyurdular deyu bu bendelerine emr eyledikleri ecîlden emirleri üstüne ruûs-ı kazâyâ'ya kayd olundu. Recce ulûfeleri âsitâne-i saâdette ruznâmeden verülsün' deyu buyurdular"¹⁴ denilmektedir. Bu belgede kendisinden "paşa hazretleri" diye bahs olunan zâtin vezirâzam Rüstem Paşa¹⁵, "pâdişâh-ı âlem-penâh"ın da Kanunî Süleyman¹⁶ oldukları âşikârdır. Pâdişâhın ulûfe tevcihine ait emri "ruûs-ı kazâyâ"ya kayd olunacaktır ki, bu örnekleri Başbakanlık Arşivi'nde Kâmil Kepeci tasnifinde bulunan defterlere verilen isimdir.

Yine, 26 Recep 961 (27 Haziran 1554) tarihli diğer bir belgedeki, "... zikr olunan beş nefere ol vilâyetlerde onor bin akçalık timâr buyurulup beratları yazıla, deyu tezkiresinin üzerinde vech-i meşrûh üzere kayd olunup ruûsa yazıldı"¹⁷ kaydından ruûs tabirinin defter anlamına geldiği görülmektedir.

27 Zî'l-hicce 962 (12 Kasım 1555) tarihli diğer bir belgeden de "ruûs" tabiri ile doğrudan doğruya bir defterin kâd edildiği anlaşılmaktadır: "Emir-âhûr Mustafa Ağa'nın tezkiresinin sûretleridir ki, bir sûreti rûznâmeye virilüp ruûsa kayd olundu"¹⁸. 988 (1580)¹⁹ ve 989 (1581)²⁰ tarihli iki defterdeki "ibtidâ-i ruûsdur", 995 (1587) tarihli bir diğer defterin sonundaki "ruûs bunda tamâm

¹⁴ Başbakanlık Arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, no. 208 (kısaltma; BA., KK 208), 9.

¹⁵ Ş. Altundağ-Ş. Turan, Rüstem Paşa, İA, IX, 800-802.

¹⁶ M. Tayyib Gökbilgin, Kanunî Sultan Süleyman, İstanbul 1967.

¹⁷ BA, KK 211, 128.

¹⁸ BA, KK 214, 10.

¹⁹ BA, KK 237, 1.

²⁰ BA, KK 240, 2.

*olmuştur*²¹ ibarelerinde de "ruûs" tabirlerinin yukarıdaki maksatlarla kullanıldığı meydandadır. Bu itibarla, 'ruûs' XVI. yüzyılda, bir kısım müelliflerin ve lûgalların belirttikleri gibi, bir vesikanın değil, Divan-ı Humâyûn'da kullanılan bir defterin ismidir.

II. Ruûs'ların muhtevası.

XVI. yüzyıla ait Ruûs'lar incelendiği zaman muhtevâlarının aşağıdaki dört guruba ayrılabilceği görülür:

1. Tevcihata ait kayıtlar.

Bunlar Ruûs'ların sıklet merkezini teşkil ederler. Kanûnî Süleyman ve II. Selim devirlerine ait defterlerde defterdar, beylerbeyi, sancakbeyi, müderris, çavuş, çavuşbaşı, dizdar, kethudâ, asesbaşı ve benzeri tayinlerinin yanında, zeâmet ve timar tevcihatına, bir vazifenin ifasından dolayı verilen terakkilere, yeniçeri ocağına mensup olup bölüğe çıkarılara, silâhdar vesaire zümrelerine alınanlara ait kayıtlara sık sık rastlanır. III. Murat devrinden itibaren, yukarıdakilere ilâveten, vezirâzamlıktaki ve ona paralel olarak diğer vezirliklerdeki değişikliklere ait hususların da Ruûslarda bulunduğu görülür. Defterdarlık, beylerbeyliği, sancakbeyliği ve müderrislik gibi tayinlerde bazan sebep de zikir edilir, bunlar kısa kayıtlardır:

"Defterdarlık, hîzâne-i âmire defterdarı Hayreddin Bey²² in yeri şehremini İshak Çelebi²³ye buyuruldu, Hayreddin Bey mutasarrıf olduğı timarlar ile"²⁴ (Tarih: 26 Safer 957/16 Mart 1550).

"Livâ-i Kütahya Şehzâde Sultan Bayezid²⁵ hazretlerine buyuruldu. Anadolu Beglerbeyisine Ankara verilüp Ankara'da oturmak emr olundu"²⁶ (Tarih: 26 Rebiü'l-evvel 957/15 Nisan 1550).

"Kazâ-i Şam, Nişancı Bey karındaşı Sâlih Çelebi²⁷ye buyuruldu.

²¹ BA, KK 249, 246.

²² Bu zat Cumâde'l-ülâ 961 (22 Nisan 1554)'de Diyarbekir Defterdarlığına tayin olunmuştur (BA, KK 211, 84).

²³ İshak Çelebi, muhtemelen, 18 Cumâde'l-ülâ 961 (21 Nisan 1554)'e kadar bu vazifede kalmıştır (BA, KK 211, 83).

²⁴ BA, KK 209, 14.

²⁵ Bu tayinden dolayı şehzâde Bayezid'in duyduğu memnuniyet için bak. Şerafettin Toran, *Kanunî'nin oğlu Şehzâde Bayezid oak'ası*, Ankara 1901, 46.

²⁶ BA, KK 209, 18.

²⁷ 'Koca Nişancı' lâkabı ile mârûf Celâl-zâde Mustafa Çelebi'nin kardeşi Sâlih Çelebi'dir (Bunlar için bak. M. Tayyib Gökbilgin, *Celâl-zâde*, *İA*, III, 62-64; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Onaltıncı asır ortalarında yaşamış olan iki büyük şahsiyet, Tosyalı Celâl zâde Mustafa ve Sâlih Çelebiler*, *Belleten*, XXII, 1958, 422 ve devamı).

Medrese-i semâniyye ki, mezkûr Sâlih Çelebi'nin geridir, Şam kadısı Saclâ Emîr²⁸e verildi²⁹ (Tarih: 2 Rebiü'l-âhır 954/23 Mayıs 1547).

Timar veya terakki verildiği zamanlarda ise defterdeki kayıtlar ekseriyetle sebebi de ihtiva eder:

"Vezîr Ahmed Paşa³⁰ hazretlerinin kullarından İbrahim Leh kralının banlarından bir banın karındaşıdır, deyu kral inâyet rica eder, deyu elçi ilâm edüp istidâ-yi inâyet etmeğın ibtidâdan altı bin timâr buyuruldu³¹" (Tarih: 15 Safer 957/5 Mart 1550).

"Terakki, Karahisar-ı şarki sancağın kitâbet eden Mirzâ Beg defterlerin beyâz edüp âsitâne-i saâdete teslim eylemeğın girmi bin akça buyuruldu³²" (Tarih: 6 Rebiü'l-evvel 957/25 Mart 1550).

Ruûs'lara kaydolunan tevcihatın ekserisini Divân-ı Humâyûn toplantıları esnâsında vukubulanlar teşkil etmekle beraber, bu toplantıların haricinde yapılanlar da haber verilmek suretiyle sonradan deftere işlettirilmektedir. Meselâ, Celâl-zâde Sâlih Çelebi'nin Şam kadılığına tayini Kanunî Süleyman'ın Yanbolu'dan av dönüşünde Ayas Paşa Çiftliği mevkiinde konakladığı tarihe rastlar ve padişah o gün sabah mezkûr çiftlikten Aya-Rodos yaylâsına giderken yolda, yanındaki sadrâzam Rüstem Paşa'ya bu tayin emrini at üzerinde vermiştir. Öğle üzeri döndüğü zaman Rüstem Paşa bu hususu Ruûs'a kaydettirmiştir³³.

Yapılan tevcihin, ilgili arzın sağ üst tarafına kayd olunduğu, defterlere de buradan aktarıldığı anlaşılmaktadır. İ. H. Uzunçarşılı tarafından fotokopisi neşr olunan biri Bosna maliye defterdarlığına ve diğeri Hatvan sancakbeyliğine yapılan tayin işlemlerini gösteren iki belgedeki tevcih kaydı³⁴, Ruûslarda aynı konudakilerle her bakımdan aynı şekil ve ifadeyi arz etmektedirler. Muh-

²⁸ Mevlânâ Mehmed b. Abdülevvel Tebrizî, bak. Ali, *Künhü'l-ahbar*, Üniversite Ktb. T. Y. 5959, 353 a.

²⁹ BA, KK 208, 87.

³⁰ İkinci vezir Kara Ahmed Paşa (bak. M. Cavid Baysun, *Ahmed Paşa, Kara*, *IA*, I, 193).

³¹ BA, KK 209, 5.

³² BA, KK 209, 18.

³³ "Bugün seherden padişah hazretleri Aya-Rodos yaylâsına gittiler. Paşa hazretleri öyle vaktinde geldiler" (BA, KK 208, 87).

³⁴ Bak. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Levha XIX, resim 39 ve Levha XX, resim 41.

temelen, bidayette içerisine arzların baş tarafındaki "tevcih hükümü" yazılan defterlere "baş tarafa kayd olunanlar veya başlar" manâsına "ruûs" adı verilmiş, sonraları bu defterlere başka hükümlerin de kaydı ile bugün elimizde bulunanlar meydana gelmiştir.

Ruûs'larda tevcihatın yanında, sık sık rastlanan "*bâ hatt-ı humâgun*" ibaresi de yine, arzların üst tarafındaki hatt-ı humâyûnu işaret etmektedirler.

III. Murad zamanında Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın ve daha sonra halefi Mesih Paşa'nın sadâretlerine ait iki kayıt Ruûslara işlenen tevcihata ait tipik iki örnek teşkil ederler:

"*Vezâret-i uzmâ, vezîr Osman Paşa yessera'llahu mâ-yaşâ hazretleri yevm-i mezbûrda* (20 Receb 992/28 Temmuz 1584) *Divân-ı Humâgûn'da otururlarken kapucular kethudâsı Mehmed ağa mühr-i şerifi getirüp teslim edüp vezîrâzam oldular*³⁵.

"*Vezâret-i uzmâ, bâ hatt-ı humâyûn, vezîrâzam olan Osman Paşa fevt olmağın vezîr-i sâni olan hazret-i Mesih Paşa vezîrâzam olmak buyuruldu. Mühr-i şerifi ikindi zamanında çavuş-baş getirüp el öpüldü*³⁶" (Tarih: 8 Zî'l-hicce 993/1 Aralık 1585).

2. Divan toplantılarında yazılı veya sözlü arzlarla verilen cevaplar.

Ruûs'lara, muhtevalarının çoğunluğunu teşkil etmemekle beraber, Divân'a sözlü veya yazılı olarak yapılan herhangi bir meselenin halli yolundaki müracaatlara verilen cevaplar da kayd olunmaktadır. Bu müracaatların sözlü olduğu kayıtların başlangıcındaki "...gelüp", yazılı olduğu "... mektup gönderüp" şeklindeki ifadelerden anlaşılmaktadır. Verilen cevaptan önce, meselenin bir özeti de yazılmaktadır ki, bu bakımdan bu ikinci neviden olanlar büyük bir ehemmiyet taşırlar. Bunlardan her iki cinsine aşağıdaki iki kayıt birer iyi örnek teşkil ederler:

"*İlyâ nâm yahudi gelüp vilâyet-i Dubrovnik'e sâf alup giderken bazı gükleri memnûdur, deyu Üsküp'de alikonulduğun bildirüp kimesne mâni olmamak bâbında hük-m-i şerif talep eyledi. İmdi memnû olanlar tereke (hububat) ve garâk ve bârût ve at ve penbe ve kurşun ve bal mumu ve sahtigân ve ton-yağı'dır. Bu memnû olan metâlardan gayrisine dahl olunmamak için hük-m-i şerif veril-*

³⁵ BA, KK 244, 38; BA, Mehtelif ve Mütenevvi Defterler 48, 4'de de aynı husus teyid olunmaktadır. Karş. Selânikî, *Tarih*, İstanbul 1281, 180.

³⁶ BA, KK 246, 88; karş. Selânikî, *aynı eser*, 201-202.

*mek buyuruldu*³⁷" (Tarih: 1 Muharrem 982/23 Nisan 1574).

"*Erzurum Beylerbegisi mektup gönderüp Malazgird kalesin tamir eyleyen İmam-kulu Bey mezbûr kalede kadîmden kireç ile yapılmış cuma mescidi olup sakaft bir mikdar harab olup tamir eyleyüp cuma namazı kılınup icâzet talep eyledüğün arz etmeğın buyuruldu*³⁸" (Tarih: 7 Rebiü'l-âhır 966/17 Ocak 1559).

3. Bir kısım ferman özetleri, Divân kararları.

"*Merhum Şehzâde Sultan Mehmed üzerine binâ olunan câmi-i şerif civârında hamam binâ olunmak fermân olundu*³⁹" (Tarih: 13 Safer 957/3 Mart 1550),

"*Leh elçisine beş ay vâde verildi*⁴⁰" (Tarih: 19 Safer 957/9 Mart 1550) gibi.

4. Haberler ve kısa notlar.

"*Bugün Mısrı huccâcının müjdecisi geldi*⁴¹" (Tarih: 13 Safer 957/3 Mart 1550).

"*Bugün Leh elçisi ziyâfet olunup kaftan giyüp el öpdü*⁴²" (Tarih: 15 Safer 957/5 Mart 1550),

"*Dânkâ gün (5 Şevvâl 980/8 Şubat 1573) Kâğıt-hâne cânibinde ayak divânı oldu*⁴³",

"*Serdar vezîrâzam Sinân Paşa hazretleri yevm-i mezbûrda (19 Şevvâl 1001/19 Temmuz 1593) İstanbul'dan teveccüh edüp Davud Paşa çağırına nâzâl etmişlerdir, Huda mübârek eyleye*⁴⁴" gibi.

III. Ruûs'ların tertibi ve düzenlenmesi.

XVI. yüzyıla ait Ruûs'lar sahife tertibi bakımından yeknasaklık gösterirler. Deftere başlanırken, önce sahifenin üst tarafına, bir baştan öbür başa kadar sahifeyi kaplıyacak şekilde "*fi yev-*

³⁷ BA, KK 228, 267. Osmanlı İmparatorluğu ile Dubrovnik Cumhuriyeti arasındaki münasebetler için bak. Lujo Vojnović, *Dubroenik und das Osmanische Reich*, Beograd 1888; Ivan Bozic, *Dubroenik und die Türkei im XIV. und XV. Jahrhundert*, Beograd 1952, 845-865 arasındaki almanca özet.

³⁸ BA, KK 216, 59.

³⁹ BA, KK 208, 3.

⁴⁰ BA, KK 209, 8.

⁴¹ BA, KK 209, 3.

⁴² BA, KK 209, 5.

⁴³ BA, KK 225, 188; ayak divânı için bak.: İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin saray teşkilâtı*, Ankara 1945, 225-229.

⁴⁴ BA, KK 253, 208; karş. Naima, *Tarih*, İstanbul 1281, I, 84.

mi'l-ahad" ve saire gibi, günün ismini ihtiva eden bir medd⁴⁵ çekilir. Lâkin, genel olarak, "*fi yevm*" ibaresi yerine onun kısaltılmışı olarak sadece "*m*" harfinin konulduğu da görülür. Bunun altına yine sağdan sola önce tarih atılır, en sonunda da bulunulan mahallin adı yazılır. Tarihler hep hicri olmakla beraber, bir defterde "*fi 16 Zil-hicce sene 953 (7 Şubat 1547)*" den sonra "*28 burc-ı delo-7 Şubat*" ilâve olunmuştur⁴⁶. Bu kısma eğer deftere yeni başlanıyorsa, bir duâ⁴⁷, çoğunlukla ise, o günkü çok önemli olayları bildirir kısa veya uzun bir not⁴⁸ kaydedilmektedir. Sahifenin geri kalan kısmına ise, önce sağa, sonra sola olmak üzere iki kolon halinde o güne ait tevcihat vesair şeyler yazılmaktadır. Ruûs'lardaki bu çift sütun sistemi daha ilk bakışta, bu defterlerin Mühimme Defterleri⁴⁹ nden ayırd edilmesini sağlamaktadır. Bu usul, bize, ister istemez, İlhanlı Devleti maliyesinde kullanılan ve bu devletin mâli muamelâtını öğretmek üzere yazılıp Osmanlı bürokrasisinin tesisinde de rol oynadığı tahmin olunan el-kitaplarında⁵⁰ tarif edilen "*çift sütun sistemi*" ni hatırlatmaktadır. Bazan da, sahifede günü, tarihi ve bulunulan mevkii belirten başlıktan sonra "*hâli*" kelimesinin yazıldığı, altına da hiçbir muamelenin kaydedilmediği görülür⁵¹. İlhanlı Devleti maliyesinde de Rûz-nâm-

⁴⁵ Bu tabir için bak. W. Hinz, *Das Rechnungswesen orientalischer Reichsfinanzämter im Mittelalter, Der Islam* 29 (1950), 12.

⁴⁶ BA, KK 208, 1.

⁴⁷ "*Hakkı subhânehu ve taâlâ mübarek eylege*" (BA, KK 240, 2); "*Rabbî veffik alâ itmâmihi bi'l-hayr*" (BA, KK 251, 2) "*Rabbî temim bi'l-hayr*" (BA, KK 252, 8); "*Allahümme sehhl bi-lutfike ve bârike*" (BA, KK 258, 4); "*Rabbenâ yessir umurnâ bi'l-hayr*" (BA, KK 256, 1); "*Hüve'l-veggâs*" BA, KK 298, 2 ve BA, Mühimme Defteri 50, 5); "*Mübarek ola, inşallah-ı taâlâ*" (BA, Mühimme Defteri 45, 2). Mühimme Defterleri tasnifi arasındaki bir kısım defterler Ruûs'dur, bu iki defter birbirinden hem sahife tertibi bakımından ayrılır, hem de Mühimme Defterlerinde hükümler". "*hüküm ki*" gibi ibarelerle başlar (bak. Uriel Heyd, *Ottoman documents on Palestine 1552-1615*, Oxford 1950, s. XV-XVII ve 3-6), Ruûs'larda ise ya bir tevcih kaydı vardır, veya bir hüküm yazılır ise "... mektap gönderüp", "...gelüp" şeklinde başlayıp "*verilmek buyuruldu*" ibaresi ile biter.

⁴⁸ "*Bugün (16 Zil-hicce 953/7 Şubat 1547) pâdişâh hazretleri günün ü ikbâl ile Yanbolu'ya şikâra osîmet eglediler, veztrâsam Rüstem Paşa ve veztr-i sâni Mehmed Paşa hazretleriyle*" (BA, KK 208, 1), diğer bir kaç misal için bu makalede II/4 "Haberler ve kısa notlar" kısmına bak.

⁴⁹ Mühimme Defteri için bak. U. Heyd, *aynı eser*, göst. yer.

⁵⁰ Bak. Nejat Göyünç, *İmâd es-Serâat ve eseri, Tarih Dergisi*, XV, 1965, 73-74.

⁵¹ BA, KK 213, 185.

çe defterleri düzenlenirken, Divân toplantısı olmadığı günler deftere hiç bir şey yazılmadığı için, herhangi bir iltibasa meydan vermemek maksadı ile sahifeye tarihi başlık (medd) çekilerek altına "*hâli*" yazılırdı⁵².

Ruûs'ların umûmiyetle günü gününe tutulduğu, bir kısım kayıtların Divân toplantıları esnâsında, bir kısmının ise onu müteakip deftere işlendiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber, defterin düzenlenmesinde gecikildiği de olurdu. Meselâ, 1556 (963) senesinde Kanunî Süleyman'ın Amasya'dan İstanbul'a avdeti sırasında bu işle vazifeli şahıs hastalanmış, defterin düzenlenmesinin de bir hayli gecikmiş olduğu aşağıdaki kayıttan anlaşılmaktadır:

"[Yev]mâ's-selâşe fi 22 Cumâde'l-âhire sene 963 [3 Mayıs 1556] bu fakîre maraz-ı hammâ âriz olup hizmet-i Divân'a iktidâr olmamağla Cumâde'l-ülâ'nın dokuzundan [21 Mart] târihi mezbûra gelince kâtib Hasan yazdığı ruûs-ı kazâyâdır"⁵³.

Ruûs'ların düzenlenmesinde esas tevcihata veya bir meselenin (kazâyâ) çözülmesine dair verilmiş olan emir veya buyruhdur⁵⁴. Tevcihatın Ruûs'a kaydından sonra ilgililere tezkireleri veya beratları verilebilmektedir. Sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından yayınlanan 1191 (1777) tarihli bir belgedeki "*..tezkire ve berat verilecek mevad ibtida ruûs olunup badehû kaleminden tezkireleri verilmek hususunda kavâid-i kodîme..*"⁵⁵ ibaresindeki ruûs olunmak tabiri tevcihe ait buyuruldunun önce Ruûs'a kayd olunup sonra diğer muamelelerinin yapıldığı keyfiyetini teyid etmektedir.

II. Selim zamanında Divân'da, Kırım Hanı Devlet Giray'ın hocasının oğlu Abdülvahhâb'a Kefe haracından günde dört akçe tahsisine dair 17 Safer 980 (29 Haziran 1572) tarihinde verilen tezkirenin⁵⁶ kayb edilmesi münasebeti ile, ruûs sûreti tanzimi hususunda cereyan eden muamele, Ruûs'ların düzenlenmesi bakımından önemlidir:

⁵² W. Hinz, *aynı eser*, 116.

⁵³ BA, KK 213, 184.

⁵⁴ Buyruğlar için bak. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Tağra ve pençeler ile ferman ve buyruğlara dair, Belleten*, V, 1941, 102 vd; aynı yazar, *Buyruğlar, Belleten*, V, 1941, 289-318.

⁵⁵ Aynı yazar, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, 45-46 not.

⁵⁶ BA, KK 225, 42.

"Devlet Giray Han mektub gönderüp kendünün hocası oğlu Mevlânâ Celâleddin Kefe haracından dört akçaya mutasarrıf iken Kefe kadılığı sadaka buyurulmağın mahlûl kalan dört akçaya gine hocasının diğer oğlu Abdülvahhâb'a arz etmeğın 980 Saferinin 17 gününde tezkire verilip hâlen tezkiresi zâ'î olmağın tekrar tezkire verildi."

"Benim Sultanım,

Evvvel gün bu ehl-i ilm Divân-ı Hümâyûn'a gelüp Kefe haracından yeomî dört akça ulâfeye mutasarrıf olduklarına Kadıasker Efendi sûret-i ruûs taleb eyledüklerin ilâm ettikte sultanım gayri nesnege meşğûl iken sâhib-i saâdet hazretleri 'verilsün' deyü buyurdularında siz aslın fehm etmemekle fakîr bir küçük kâğıda cüz'tce işâret edüp size vermiştim. 980 Saferinin on yedinci gününde ruûsda mukayyed imiş. Han hazretleri arzıyla bulunup sûreti gazilup mûmzî tezkire verilmeğe inâyet buyurula. Bende L⁵⁷" (Tarih: 4 Zî'l-hicce 980/7 Nisan 1573).

Görülüyorki, Sokollu Mehmed Paşa⁵⁸ gibi gayet büyük nüfûzlu bir vezirâzam zamanında bile Divân-ı Humâyûn'da cereyan eden işleri ve tevcihatı padişah bizzat takip etmektedir.

Divân-ı Humâyûn'da cereyan eden işler ve yapılan tevcihat ruûsa işlendiği gibi, serdarların kendi divanlarında yapılan tayinler de yine kendi ruûslarına kayd olunmaktadır. 1565 (972/73 Malta seferine⁵⁹, 1570'te Kıbrıs fethine⁶⁰, 1574'de Sinan Paşa⁶¹'nin serdar olarak bulunduğu Tunus ve Halku'l-vâd muharebelerine ait ruûslar bu hususta mevcut en eski örnekleri teşkil ederler. Sinan Paşa ile ilgili iki defter bizim için ruûsların düzenlenmesi bakımından da ehemmiyetlidir. Önce bütün tevcihat bir deftere kayd

⁵⁷ BA, KK, 225, 226-228. sahifeler arasındaki belge.

⁵⁸ Bunun için bak. M. Tayyib Gökbilgin, *Mehmed Paşa, Sokollu, I, A, VII, 595-605*.

⁵⁹ BA, Muhtelif ve Mütenevvi Defterler 71, 2-97; karş. M. C. Ş. Tekinbaş, *Malta, I, A, VII, 260-266*.

⁶⁰ Kıbrıs fethine ait birbirinden az farklı iki Ruûs mevcuttur: BA, Mühimme Defteri 8 (Bu defterin bazı kısımları neşr olunmuştur: Safvet, *Kıbrıs fethi üzerine vesikalar, TOEM, I, 1177-1193*) ve BA, KK 221.

⁶¹ Bunun için bak. Şerafettin Turan, *Sinan Paşa, Koca, I, A, X, 670-675*; Sinan Paşa'nın serdarlık beratı için bk. Feridün Bey, *Münşeatü's-Selâtin, İstanbul 1275, II, 572*.

olunmuş⁶², sonradan timar tevcihleri bu defterden ayrılarak bir başka deftere yeniden yazılmıştır⁶³. Bu hususu belirten açıklama şöyledir: "*Halku'l-vâd ve Tunus muharebelerinde sâhib-i saâdet divân eyledikçe kendâler önünde buyrulup el kâğıdına yazilup sonra ruûslara müteferrik kayd olunup yerlü yerlerinden bulunmak asîr olmağın mücerred erbâb-ı hâcâtın mesâlihî avk olunmamak için cümle müteferrik buyrulanlar görölüp cem' olup bir yerde yazilup yerlerinde işâret olunmuştur ki, bunlardır*"⁶⁴. Burada el kâğıdı diye tavsif olunanlar, muhtemelen, arada sırada ruûsların içerisinde rastlanan ve üzerlerinde timar tevcihine dair kayıtlar bulunan ufak kâğıtlar olsa gerektir. Gerçekten de ilk defterden ikincisine nakl edilen timar tevcihlerinin üzerlerine "*yeşil ruûsa geçti*" ibareleri yazılmıştır⁶⁵. Bu defterlerden birisinde "*bunlar cümle kırmızı ruûsa geçti*"⁶⁶ kaydı da vardır; bununla beraber "*yeşil*" ve "*kırmızı*" ruûs tabirlerinden neyin kâd olunduğu, eldeki belgelere dayanarak tesbit olunamamaktadır.

"Serdarlar nezdindeki ruûsların sonradan temize çekilerek İstanbul'a getirildiği görülmektedir. Meselâ, 24 Şa'ban 1003 (4 Mayıs 1595) tarihli bir hükümden sâbık reisü'l-küttablardan Yahyâ Çelebi⁶⁷, Ferhat Paşa tarafından, o tarihlerde mazûlen Malkara'da bulunan selefi Sinan Paşa'ya gönderilerek onun serdarlığı sırasında vâki olan ruûsu "*beyâz edüp*" İstanbul'a getirdiği anlaşılmaktadır:

*Sâbıkâ reisü'l-küttâb olan Yahyâ zîde mecduhuya hüküm ki, Serdâr-ı sâbık Sinan Paşa, dâmet meâligehe, ile sefer-i humâyûnda vâki olan kazâyâ ruûsu beyâz olunup âsitâne-i saâdetime teslim olanmak lâzım olmağın, sen Malkara'ya varup müşârünilegh huzurunda ruûsu beyâz edüp muaccelen âsitâne-i saâdetime getirüp teslim etmen emr edüp buyurdum ki, vüsûl buldukta te'hir ve terâhi etmeğüp Malkara'ya varup zikr olunan kazâyâ ruûsunu*⁶⁸ müşârün-

⁶² BA, KK 228.

⁶³ BA, KK 227.

⁶⁴ Aynı defter, 2.

⁶⁵ BA, KK 228, 2a ve 2b. Misal olarak krş. BA, KK 228, 2a'da İbrahim b. Rüstem'in timarı BA, KK 227, 26'da.

⁶⁶ BA, KK 227. 45.

⁶⁷ Bunun için bak. Ahmed Resmî, *Halîfetü'r-Rüesâ, İstanbul 1269, 22*.

⁶⁸ Bu tabir XVI. yüzyıla ait ruûslarda sık sık kullanılmaktadır. Meselâ, BA, KK 209'da "*ruûs-ı kazâyâ cüz-i evvel*" "*ruûs-ı kazâyâ cüz-i sâni*" şeklinde her aya ait kayıtlar ayrı cüzler halinde toplandığı gibi, BA, KK 208, 9'da bir hük-

ileyh huzurunda beyâz edüp mübhem ve müşevveş ve nesne komayup dahi ber-vech-i isticâl âsitâne-i saâdetime getürüp îsâl edüp ihmâl ve müsâheleden ziyâde hazer edesin"⁶⁹.

Ruûsların düzenlenmesi ile ilgili bir diğer husus da, kazâyâ'nın hangi memurlar tarafından ruûslara işlendiği keyfiyetidir. Bu işle divan kâtiplerinin uğraşmaları hem defterlerde bazan yazının değişmesinden, hem de yukarıda Kanunî Süleyman devrine ait bir defterdeki kayıttan⁷⁰ anlaşılmaktadır. Bununla beraber, bir kısım tevcihatın ruûslara bizzat reisü'l-küttâb veya onun telhiscisi tarafından yazıldığını gösterir belgeler de vardır. Meselâ, 27 Cumâ'de'l-âhire 988 (9 Ağustos 1580)'de nişancı olan Boyalı Mehmed Paşa'ya "*vezâret-i küçük*"⁷¹ mansıbı verildiği, nişancılığa da reisü'l-küttâb Hamza Çelebi⁷² tayin olduğu zaman bu tevcihat "*Nişancılık bu hakîr-i nâçiz kullarına fermân olundu, bâ hatt-ı humâgûn*"⁷³ şeklinde kaydolmuştur. Bu kayıttaki bahis konusu olan zat, yani "*hakîr-i nâçiz kul*" reisü'l-küttâb Hamza Çelebi'den başkası değildir. Bu tayin üzerine, "*Divân-ı Humâgûn kâtiplerinden olup tezkirecilik hizmetinde olan Deroiş Efendi*"⁷⁴ye de riyâset vazifesi verilmiştir. Kezâ, 28 Recep 990 (22 Mayıs 1582)'de Reisü'l-küttâb

mün sonunda "*ruûs-ı kazâyâya kayd olundu*"; BA, KK 280, 363'de "*temmet ruûs-ı kazâyâ*" ibareleri görülmektedir. "*Kazâyâ*", bilindiği gibi, "*kozıyye*" kelimesinin çoğuludur, "*bir meselenin çözümlenmesine dair verilen hüküm*" manâsına gelmektedir. "*Ruûs-ı kazâyâ*" da "*kazâyâ defteri*" yani, "*bir meselenin halli için verilen hükümlerin yazıldığı defter*" demektir. Bunları "*kadı ruûsu*" şeklinde anlamak (bak. İ. H. Uzunçarşılı, *aynı eser*, 88) hatalıdır. Bazan Mühimme defterlerinde rastlanan beylerbeyilerinden "*kazâyâ defterlerinin gönderilmesi*" emirlerinden de beylerbeyi divanında tutulan hüküm defterini anlamak gerekir. XVI. yüzyılda sadece kazâyâ ruûsu vardır, bazan bunlara sadece "*ruûs*" da denilmektedir. "*Ruûs-bayruldusa defteri*", "*ibtida ruûs defteri yani dirlik verilmesi için yazılan ruûs defteri*" (aynı yazar, *aynı eser*, 88/89. not 3) ve buna benzer tasniflerin XVI. yüzyılda bir manâsı olmasa gerektir.

⁶⁹ BA, Mühimme Defteri 78, 140.

⁷⁰ BA, KK 213, 134.

⁷¹ Bu tabir için bak. İ. H. Uzunçarşılı, *aynı eser*, 189 not. 4.

⁷² Hamza Çelebi -Paşa için bak. Ahmed Resmî, *aynı eser*, 26. Hamza Çelebinin reisü'l-küttâplığında Özdemiroğlu Osman Paşa ile İran seferine iştiraki üzerine, kendisine Küçük Hasan Bey (bunun için bak. M. Cavid Baysun, *Reisülküttâb Küçük Hasan Bey, Tarih Dergisi*, II, 1950, 97-102) vekâlet etmişti.

⁷³ BA, KK 238, 37. Karş. Selânikî, *aynı eser*, 161; İ. Hamî Danişmend, *İsahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1950, III, 599.

⁷⁴ Bunun için bak. Ahmed Resmî, *aynı eser*, 18.

Abdülmuhiyî Efendi Anadolu defterdarlığına tayin olduğunda yerine yapılan tevcih Ruûs'a "*Rigâset-i kâtibân-ı Divân-ı Humâgûn bu fakîr-ü't-taksîre buyuruldu*"⁷⁵ tarzında geçirilmiştir. Bu kısa kayıttan defterin o tarihte reisü'l-küttâb makamına getirilen zat tarafından tutulduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda Abdülmuhiyî Efendi'nin Anadolu Defterdarlığına tayini üzerine, reisliğe Okçu-zâde Mehmed Paşa'nın getirildiği belirtilmektedir⁷⁶ ki, o tarihte vazifesinin tezkirecilik olması muhtemeldir.

IV. XVI. yüzyıla ait Ruûs'lar.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Başbakanlık Arşivi'ndeki en eski tarihli Ruûs 'KK 208'dir, Kanunî Sultan Süleyman'ın 16 Zilhicce 953 (7 Şubat 1547)'de Yanbolu'ya ava gidişi ile başlar, 13 Rebiü'l-âhir 954 (16 Haziran 1547)'de İstanbul'a dönüşüne (s. 90) ve daha sonra 27 Cumâde'l-âhire 954 (14 Ağustos 1547) tarihine kadarki kayıtları ihtivâ eder. 'KK 209-216' ve '218-255' arasındaki defterler ile 'KK 262' ve 'KK 262 mükerrer' numaralıları XVI. yüzyıla ait ruûslardır. Bununla beraber, Başbakanlık Arşivi'nde başka tasniflerde de Ruûs'lara rastlanmaktadır. Meselâ, Muhtelif ve Mütenevvi Defterler adı altında toplanan 11, 13, 48 ve 71 numaralıları gibi. Bunlardan 71 numaralı defter de aslında birkaç kısımdan meydana gelmiştir:

1-97. sahifeleri arası Malta seferi'ne ait Ruûs'tur, 25 Şa'ban 972 (29 Mart 1565) perşembe günü donanmanın, vezir Mustafa Paşa serdarlığındaki orduyu hâmilin, İstanbul'dan hareketle Yedikule'de demir atmasından başlayarak dönüşte 27 Rebiü'l-evvel 973 (22 Ekim 1565)'de Kilitdül-bahr kalesi önlerine gelinceye kadar (s. 95) geçen sefer safahatını, muharebelerde yararlığı sebebi ile kendilerine timar verilenleri, notlar halinde birçok vekayii ihtiva eder.

117-135. sahifeleri arasında da 19 Safer 974 (5 Eylül 1566)'den 25 Rebiü'l-evvel 974 (10 Ekim 1566) tarihine kadar Szigetvár civarındaki bir kısım olaylarla, bu sefer münasebeti ile yapılan timar tevcihatını gösterir kayıtlar vardır.

Aynı defterin içerisinde ayrı, bu defter ile ilişkisi olmadığı anlaşılan, küçük, 20 sahifelik bir Ruûs vardır. Bunun 2. ve 10. sahi-

⁷⁵ BA, KK 239, 362. Abdülmuhiyî Efendi için bak. Ahmed Resmî, *aynı eser*, 18.

⁷⁶ Aynı yazar, *aynı eser*, 18-19. Ruûslardaki bu gibi örnekler, XVI. yüzyılda tezkirecilerin terfian reisü'l-küttâb oldukları kanaatini teyid etmektedir (bak. Halil İnalçık, *Reisül-küttâb*, İA, IX, 675).

feri arasında da II. Selim'in 26 Cumâde'l-âhire-28 Recep 976 (15 Aralık 1568/16 Ocak 1569) tarihleri esnasında Çorlu'ya yaptığı bir av gezisinde yapılan tevcihatın bulunduğu görülmektedir. Bu defterin müteakip sahifeleri boştur.

Muhtelif ve Mütenevvi Defterlerden 71 numaralı defterin 100-115. sahifeleri arasında Malta, 138-139. sahifelerinin de Szigetvár seferine ait "cüz-i mirî", olduğunu, yani bu kısımların küçük birer Mühimme Defteri olduğunu, burada belirtmek gereklidir. Böylelikle seferde yapılan tevcihatın, timar tevcihatının "cüz-i ruûs"a, nişanlı kâğıtlara yazılan hükümlerin suretinin de "cüz-i mirî"ye kayd olunduğları bu defterde açıkça görülmektedir.

Mühimme Defterleri arasında da 2, 4, 8, 15, 25, 37, 45 ve 50 numaralılarının Mühimme Defteri olmayıp XVI. yüzyıla ait birer "Ruûs" oldukları bunların incelenmesinden anlaşılmaktadır. Bu defterlerden 8 numaralı, bazı ufak farklarla, KK 221'in aynıdır, ikisi de Kıbrıs seferine aittir. 45 numaralı Mühimme Defteri'nin 8. sahifesinde "elde olan ikindi ruûsu" ibaresi bile vardır. İkinci ruûsu, sadrazamların kendi konaklarında akdettikleri ikinci divanın-da⁷⁷ kullanılan defter olmalıdır.

Başbakanlık Arşivi'nde büyük bir gayretle birçok eski evrak ve defterin tasnifine devam olduğu göz önünde bulundurulursa, yeniden XVI. yüzyıla ait ruûslara veya bunların parçalarına rastlanmasına muhakkak nazarı ile bakılabilir. Muhtemelen, Mühimme Defterleri arasında olduğu gibi, diğer tasnifler arasında da ruûslara, zamanla, tesadüf edilebilecektir.

V. Ruûs'ların tarihî kaynak olarak önemi.

XVI. yüzyılda bütün tevcihatın ve kazâyânın Ruûs'lara kaydedilmesinden faydalanılarak:

1. İmparatorluğun merkez ve taşra teşkilâtındaki vazifelilerin, dolayısı ile merkeze bağlı bütün icra organlarının ve mansıpların tesbiti imkânı sağlanabilir.

2. Defterlere işlenen tevcihatla, ekseriyetle, onun sebebinin veya bir hüküm bir şikâyete, bir talebe müstenit ise, onun kısa bir özetiyle birlikte kaydolunması keyfiyeti bize, yapılan bir tayin vesilesi ile bir beylerbeyliğin, bir defterdarlığın veya bir kazanın ne zaman ve nasıl tesis edildiğini anlayabilmek imkânını yarat-

⁷⁷ İ. H. Uzunçarşılı, *aynı eser*, 136-138.

maktadır. Habeş beylerbeyliği'nin⁷⁸, Erzurum'da müstakil defterdarlığın⁷⁹ Ankara-Kırşehir arasındaki tarihî Çaçıngır-Köprüsü mevkiinde⁸⁰ yeni bir kazanın kurulması⁸¹ hakkındaki hükümler bu hususta birer örnek teşkil ederler.

3. Ruûs'lardan, yine bir ihsan veya terakki verilmesi münasebeti ile, Osmanlı san'at, kültür, mimârî ve âile tarihleri cephesinden de istifade etmek fırsatı elde edilebilir. Seyyid Lokman⁸²'in

⁷⁸ Bak. Cengiz Orbonlu, *Osmanlıların Habeşistan sığâseti, Tarih Dergisi*, XV, 1965, 45 devamı.

⁷⁹ "Defterdarlık-ı huzâne-i Erzurum, Zikr olunan aklâm (mukâtaât-ı vilâyet-i Erzurum maa cizye-i Gürcistan ve memleâ-i Hınıs ve maa-den-i sâire ve tevâbihâ, mukâtaât-ı güm-rük-i Erzincan ve mukâtaât-ı vilâyet-i Trabzon) müstakil defterdarlık olmak fermân olunup ve şimdige değin tahvîli tamâm olmayan aklâmı hâliçü olan defterdar zabt ettire ve muhasebesi dergâh-ı muallâya geldikte Anadolu defterdarı okuyup mala müteallik olan ahkâm müşarünleğ tarafından yazılmak üzere defterdarlığı dergâh-ı soâdet destgâhında yeniçeriler kâtibi olan Süleyman Çelebi'ye yüz girmi bin akça haslar ile verilmek..." (BA, KK 225, 852). Vesika 28 Receb 981/18 Kasım 1578 tarihlidir.

⁸⁰ Burada bulunan bir selçuklu hanı için hak. M. Kemal Özergin, *Anadolu'da Selçuklu kerensaraları, Tarih Dergisi*, XV, 1965, 156, no. 75.

⁸¹ "Kazâ-i Çaçıngır-Köprüsü, Ankara ile Kırşehir mabeyninde olan Çaçıngır-Köprüsü demekle marûf meozi ziyâde mahâf ve muhâtaara yer olup âyende ve revendenin menzili olmakla Sultan Alâeddin zamanından kalmış bir harâbe han olup ebna-i sebîli muttasıl ol mahalde harâmiler basıp nicestin katl ve emvâlin nehb ü gâret ettikleri mukaddemâ orz olundakta şenlenmesin fermân olunup muâstyyet tarikikle etraftan eoler sürülüp köprü'nün iki başında yüz miktarı evler yapılar ihyâ ve âbâdan olmaşken el-hâlet-i hâzîhi kadî olmamakla terâ-yı şer' olunmayup ve mescid dahi binâ olunmamışla ikâmet-i salât olunmadığı ecilden gelüp mütemekkin olanlar tedricen perâkende olup hâliçü Bursa'da girmi okça medreseden munfasıl Abdürrahim Efendi gelüp beglerden ve kadılardan bu husûsa arzlar getirüp tarikimiz muktezâsinca, mahall-i mezburun kadîlığı kırk akça ile bana verilürse, ol evlâgette olan cemî akvâm ve akrabâmla gelüp zikr olunan Çaçıngır-köprüsü'ne varup konup tevâbilimizle müstakil eoler yapıp harâbeleri tamir ettüğümüzden maadâ kâdir olduğam kadar kendü mâlîm ile bir mescid dahi yapıp mahall-i mezburu her vechle şenledüp mamâr ve âbâdan etmeği uhdeime alırım, degü bildirmeğün ve bilâd-i selâsede girmi okça medreseden munfasıl olanlar kazâyâ tâlib oldukların kırk ile olmakdır degü bildirmeğün" (Tarih: 11 Zi'î-kâde 989/7 Aralık 1581). (BA, KK 289, 215).

⁸² Bunun için bak. Ahmed Tevhid, *Hünernâme, TOEM*, I, 103-111; Necip Aşım, *Osmanlı tarihnevîsleri ve müverrihleri TOEM*, I, 429; Ahmed Refik, *Âlîmler ve sanatkarlar*, İstanbul 1924, 81-84; Hüsnü Bodur, *Seyyid Lokman, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü mezuniyet tezi*, 1966, no. 935.

Şehnâme⁸³, Hüner-nâme⁸⁴ ve Neseb-nâme⁸⁵ adlı eserlerinin tamamlanarak teslimi vesilesi ile verilen ihсанlar, oğlu Aristo⁸⁶'ya, kardeşleri Zeynelâbidin⁸⁷ ve Eflâtun⁸⁸'a verilen timarlara ait hükümler, adı geçen eserlerin hazırlanmasında nakkaş, hattat veya mücellid olarak hizmeti geçenlere yapılan bağışlara ait kayıtlar⁸⁹, hatip ve imamına on iki akça vazife tayini münasebeti ile Kotor (Cattaro)'da yeni inşa olunan bir kale ve mescidden bahs eden vesika⁹⁰ yukarıki hususlarda iyi birer misal teşkil ederler.

4. Ruûslardan askerî tarih ve harp tarihi bakımından da ayrıca faydalanılabilir. Zira, bir sefer esnasında tanzim edilenleri bir kısım menzilleri, muharebe safahatını belirtmektedirler. Meselâ, Halku'l-vâd seferine ait defterde kalenin zaptı, tarih başlığının kenarındaki "*Bugün (6 Cumâde'l-ülâ 982/24 Ağustos 1574) lûtf-ı hakla, Halku'l-vâd'ın taşra kal'ası alınup içerüye toplan konulup küllî cenk olup üç saatden sonra tekrar yürüyüş olup Hakk-ı teâlâ'nun inâyeti ile fırsat müyesser olup içerü kal'a dahi feth olanup esirleri ve esbâbi yağma ve târâc olunmuştur*"⁹¹ cümlesi ile belirtilmektedir.

5. Biyografi ve kronoloji hususlarında da Ruûs'lardan istifade edilebileceği aşikârdır.

6. Bazı terminoloji meselelerinin de ruûs kayıtları ile halledilebileceği görülmektedir. 981 (1573) tarihli tarhanlık⁹² ve mu-

⁸³ BA, KK 239, 197.

⁸⁴ BA, KK 252, 48.

⁸⁵ BA, KK 242, 305.

⁸⁶ BA, KK 230, 108; KK 231, 85, 97; KK 238, 144.

⁸⁷ BA, KK 224, 57; KK 228, 191.

⁸⁸ BA, KK 231, 55.

⁸⁹ BA, KK 225, 321; KK 239, 243, 305.

⁹⁰ "*Hersek begi Hasan Bey mektub gönderüp hâliğâ Kotor limanında emr ile binâ olunan Boğazkesen kal'asında kendü yanından akçasıyla bir mescid yap pap tamâm olup zikr olunan mescid sâddetlâ pâdişâh-ı âlem-pendâk hazretlerinin olup câmi olmak lâzım olmağın hatîb ve imâmeti Muslihiddin bin İshak Halife'ye Dubroonik'in hassa memlehasından geomî on iki akça vazife tayin olunmak ricâsına arz etmeğın verilmek baguralda*", Tarih: 2 Ramazan 980/6 Ocak 1573 (BA, KK 225, 160).

⁹¹ BA, KK 258, 6a. Karş. Mehmed Maksudoğlu, *Tunusta dayıların ortaya çıkışı*, İlahiyat Fakültesi Dergisi, XIV (Ankara 1968), 192.

⁹² BA, KK 225, 379. Bu tabir için bak. A. Sadık Erzi, *Türkiye Kütüphanelerinden notlar ve vesikalar*, Belleten, XIV, 1950, 91-95.

afiyet⁹³ beratları verilmesi ile ilgili iki kayıt buna misal teşkil eder.

7. Venedik ve Dubrovnik ile ticarete, oralara gönderilen me-tâlardan hangilerinin, nerelerde kontrol edilebileceklerine dâir ihlâller veya şikâyetler üzerine verilen bazı hüküm suretleri⁹⁴ bu defterlerin iktisat ve ticaret tarihi için de önemini ortaya koyar.

8. Ruûs'lardan Osmanlı ceza hukuku kaynaklarından birisi olarak da faydalanmak mümkündür. Çünkü kadiasker veya kadı arzı ile intikal eden, siyâset⁹⁵, el kesme⁹⁶ ve sair cezalarla ilgili hükümlere⁹⁷ de tesadüf edilmektedir.

9. Ruûs'larda mahalli tarih ve halk iktisâdiyâtı sahalarında da malzeme bulmak mümkündür. Bir tevcih dolayısı ile, bir câminin, bir hamamın veya diğer bir anıtın yapıldığını gösterir, bir kaç örneği evvelce verilmiş olan hükümler, muhtelif yerlerde pazar kurulması⁹⁸ ile ilgili kayıtlar bu konularda iyi birer misal olarak gösterilebilirler.

⁹³ "*Venedik balgozanın tercümanının hidmeti mukabilinde harâç, ispençe ve avârız-ı divanigge ve tekâlif-i örfiygeden muaf olup...*" BA, KK 225, 375. Bu tabir için karş. Halil İnalıcık, *Osmanlılarda raîyyet rûsûma*, Belleten, XXIII, 1959, 596 vd.

⁹⁴ BA, KK 228, 297 ve 327; ayrıca makaledeki Dubrovnik ile ilgili belge.

⁹⁵ "*Mahrâsa-i İstanbul'da defterdar İbrahim Çelebi'nin otluğuna ve bir hatunun evine ateş kodam, deya itiraf eden Abdullah oğla Behinen'e sigâset baguralda, ber-mâctb-i sûret-i sicill-i nâib-i Konstantinigge*," (Tarih: Gurre-i Safer 971/20 Eylül 1563). BA, KK 218, 19. Siyâset tabiri için bak. Ahmet Mumcu, *Osmanlı İmparatorluğunda sigâseten katli*, Ankara 1963.

⁹⁶ "*Bâ hatt-ı kadıasker, Haseki cânibinde hücre açup Hacı Mirza ve Hacı Mustafa nâm kimesnelerin Dellâl Veli nâm kimesne ile akçaların sirkat ettik, deya ikrâr edüp hakkında İstanbul kadısı nâibi Kemal Halife'nin sûret-i sicill-i İbrâs olunan Tebrîz Seyyid Mehmed bin Seyyid Hasan'ın eli kesilmek baguralda*," (Tarih: 5 Rebiü'l-âhır 981/4 Ağustos 1573), BA, KK 225, 310.

⁹⁷ Meselâ, Kürek cezası verilmesine bir örnek: "*Hamza nâm kimesne bundan akdem Şah Rah Bey benim Nestmî nâm karındağımı katli eyledi, deya defatle davâ edüp Rikâb-ı Hamâyân'a rak'a sunup şikâyet eyledikte, teftiş için hükmi-i şerif verilüp teftiş sadedinde iken, mezkûr Nestmî hapatta olup Seferî hisar nâibi mahzarına gelüp Teke-ili begi Marad Bey'in Haydar nâm subaşını yanına varup subaşılık hidmetinde bile idim, deya ikrâr eyledüğü sebt-i sicil olup sûret-i sicil İbrâs olmağın mezkûr Hamza bu babda şirret eyledüğü için küreğe gönderilmek baguralda*," (Tarih: 19 Safer 972/26 Eylül 1564), BA, KK 219, 34.

⁹⁸ "*Koçla-hisar kadısı mektup gönderüp Koçla-hisar kal'ası dibinde kadımden tarik-i âm üzerinde pazar olup bir tarik ile harâb olup âhıra muhtağdır, deya ilâm etmeğın emri-i şerifimle ref' almış olmagup ve etrafında olan pazarlara zarar lâzım gelmezse, mahall-i mezbûrda münâstb olan günde ikâmet-i pazar etdürsin, deya baguralda*," (Tarih: 6 Rebiü'l-evvel 982/9 Ocak 1555), BA, KK 213, 10.

Yukarıdaki açıklamalardan ve metin içerisinde veya notlar arasında sunulan bir kısım belge suretlerinden, Ruûs'ların XVI. yüzyıl Osmanlı, hatta ilgili ve komşu ülkeler tarihi için çok taraflı ve baha biçilmez bir kaynak olduğu, muhtelif sahalardaki çalışmalar ve bütün araştırmacılar için geniş ufuklar açacağı, mevcut bir kısım bilgilerin tashihine imkân vereceği gibi, bilhassa bu imparatorluğun teşkilâtı hususunda pek çok gerçeğin ortaya çıkmasına veya vuzuha kavuşmasına sebep olacağı anlaşılır.